

החיים הפנימיים של יהודי סוריה בשלהי התקופה העות'מאנית

נפתלי (ו.פ.) זנר

חלב (ארם צובא) ודמשק היו בתקופה העות'מאנית הקהילות היהודיות הגדולות ביותר באזור הקרוי כיום סוריה. לפי מפקד־האוכלוסין העות'מאני בשנת 1893 היו 9,356 יהודים באזור המרכז של מחוז חלב (לרבות העיר חלב), ו־6,265 יהודים בדמשק וסביבתה.¹ רוב היהודים עסקו במסחר ובאומנויות שונות. הירידה הכלכלית של סוריה השפיעה עליהם לרעה. למרות היותם מיעוט, היו יחסיהם עם הרוב המוסלמי, בדרך־כלל, תקינים, בעוד שבינם ובין הנוצרים שרר מתח מסויים.² במאמר זה אתאר את החיים הפנימיים של קהילה יהודית זו. התיאור הוא מעשה סינתזה ממקורות שונים בפרק־הזמן שמשנת 1750 עד שנת 1920: תיאורי נוסעים ומיסיונרים אירופיים, חיבורי מוסר, שאלות ותשובות של רבני סוריה; ואף עדויות בעל־פה מפי יהודים מסוריה החיים כיום בישראל או בארצות־הברית.

הארגון הקהילתי היהודי

קהילות היהודיות בערי־סוריה הגדולות, כמו קהילות אחרות באימפריה העות'מאנית, לא היו כפופות ישירות למרכז כלשהו, אם כי היחסים באשי' קיבל מינוי ממלכתי. כל קהילה וקהילה לא היתה קשורה למבנה הירארכי, שלא כמו הקאתולים המאורגנים במבנה הירארכי במסגרת הכנסייה הרומית. היהודים בעיירות כקיליז, מאראש, או אורפה היו מביאים את דיניהם לפני בתי־הדין הרבניים בערים הגדולות, אך גם היתה להם ברירה, כפי שעשו יהודי דיאר כפר, להביא את עניינם לפני בתי־הדין בחלב, בכגדאד או באיסטאנבול. יהודי חלב אמנם ראו בדרום־מזרח תורכיה חלק של פנים־הארץ שלהם, אך לא היתה להם סמכות אכיפה לגבי אזור זה. הגורם המאחד את כל היהודים היה קבלתו של גוף מסורתי אחד כבעל סמכות מרכזית. כל הרבנים כתבו בעברית ועסקו בבעיות דומות. חלק גדול של התשובות ושל

* זוהי עריכה מחודשת של חלק מפרק ב של הדיסרטאציה שלי (ראה הערה 2). אני מודה לפרופסור שלמה דשן על קריאתו הביקורתית את הנוסח הקודם. תרגם מאנגלית אברהם גרוס, ואני מודה לו על עבודתו.

1 Kemal Karpat, 'Ottoman Population Records and Census of 1881-82-1893', *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978): 237-274

2 תיאור יחסי־החצר של קהילה זו ראה בדיסרטאציה שלי באתרופולוגיה שהושלמה ב־1965 באוניברסיטת קולומביה: Walter P. Zenner, *Syrian Jewish Identification in Israel* (Ann Arbor: University Microfilms—66-8536)

חיבורים אחרים מאת רבני סוריה הודפס בליוורנו שבאיטליה, ואלו חיבורים אחרים יצאו-לאור באיזמיר, באיסטאנבול, כחלב ובירושלים. ההזדהות והמסורת המשותפות איפשרו. ליהודים מספרד, מאיטליה וממזרח-אירופה להיקלט ול'התבולל' בקהילות-ישראל שבסוריה.

הסמכות הרבנית בחלב היתה תקיפה עד מלחמת-העולם הראשונה. ראסל, שהיה רופא שהעלה על הכתב את התרשמויותיו מחיי חלב, ציין את הסמכות הרחבה של ה'חכם' ('Kakhan'):

באופן כללי היו היהודים הרבה יותר מפוכחים מהנוצרים (המקומיים). רבים מהם ניצלו מהתנהגות פזיזה בגלל העוני. אף נוכחותם בכתי-הכנסת פעמיים ביום ובכל החגים, והיותם אז תחת השגחת עיניהם הפקוחות של ה'חכמים' — כל אילו הכבידו עוד יותר על הסתרת שחיתות מוסרית, דבר שהיה קל יותר במסגרת של חיים בקרב עם מרובה אוכלוסין.³

ה'חכם' היה ניכר ונבדל בחיצוניותו משאר היהודים במידה ובצבע של הטורבאן ובשרוולים הארוכים והרחבים של בגדיו העליונים. לדעת ראסל היה ה'חכם' מכובד בקהילתו יותר מאשר הבישוף הנוצרי בקהל-עדתו. שיפוטו האזרחי היה מוגבל ובעלי-דין יהודים יכלו להתדיין לפני ה'מחכמה' — בית-הדין המוסלמי-ממשלתי. זכות הערעור על השיפוט הרבני מומשה בזהירות מכיוון שהיא היתה עשויה להיות כרוכה בתשלומי-שחד מרובים.⁴

המשפטים שהובאו לפני כתי-הדין הרבניים היו מגוונים מאוד — עניינים שבטקס, קידושין, גירושין, ירושות, חווי-עסקים, הלואות, נזיקין ודיני-בנייה (במיוחד בקשר להלכות 'היזק ראייה', היינו: פתיחת חלונות מול בית-השכן). רב-גוניות השיפוט הרבני באה לידי ביטוי מובהק באוספי השו"ת: 'אמרי נועם', 'שו"ת ר' שלמה לאניאדו'⁵ ושו"ת ר' שאול דוויק.⁶

כדי לכפות את ההוצאה-לפועל של פסקי-הדין עמדו לרשות בית-הדין עונשים, כגון: חרם, קנסות כספיים ומלקות. אלה, ובמיוחד העונש הגופני, אכן הופעלו בידי מורים ורבנים יחידים. כך, למשל, מסופר על אב אחד, שבנו הולקה על כפות-רגליו (פאלאקה) בידי מורי ה'חכם'. כאשר מיחה האב, שהיה שתוי, לפני ה'חכם' על המלקות, פסק האחרון לאב עונש מלקות כמו לילדו. מקור אחר מלמדנו על 'חכם' שענש צעירים שחיללו את השבת (ראה להלן). מנהגי-עונשין אלה נמשכו עד לפני זמן לא-רבו. מוֹך בבית-ספר 'אליאנס' בחלב, בשנות ה-20, מדווחת על אב, שהביא את בנו

3 Alexander Russell, *The Natural History of Aleppo*, London 1794 (2nd Edition), p. 61

4 שם, עמ' 64. וכן ראה קרבן אשה לר' אליה הלוי שמאע, ליוורנו תקפ"א, עמ' 39. וראה אמרי נועם לר' ישעיה דיין, חלב, תרס"ג, חלק חושן משפט, כט, דף מה, ע"א.

5 בית-דינו של שלמה, קונסטאנטינופול תקל"ה.

6 אמת מארץ, ירושלים תר"ע.

המתבגר בידיים קשורות, כדי להלקותו על כי המרה את פיו. מורה מודרנית זו סירבה כמובן, לבקשת האב.⁷

הכוחות המאגיים, כביכול, של הרבנים הוסיפו ליחס הכבוד אליהם, ואגדות רבות הילכו על הנסים שהם עשו.⁸ סופר על רב שבית־הדין ציווהו לקלל חוטא אחד. הקללה גרמה למות האיש ומאז סירב הרב להשתמש בכוחותיו הקדושים למטרות כאלה. הרבנים התפללו ליד מיטות חולים וכתבו קמיעות נגד עין־הרע. בעתות בצורת קראו השלטונות המוסלמים לרב ולבישוף יחד עם 'השיך' להתפלל בעד הגשם.⁹ לאחר מות רב קדוש נהגו להתפלל על קברו. כל אלה חיזקו את כוחה של הסמכות הרבנית וגרמו לכך שהחרם הרבני יהיה מכשיר רב־עוצמה במיוחד.

הרבנים נחלקו לחברי בית־הדין, בראשותו של אב בית־הדין, למורים ברמות שונות ולתלמידי־חכמים 'פרטיים'. מעמדם של מורים בבתי־הספר היסודיים (כתאב) היה, יחסית, נמוך. תלמידי־חכם 'פרטי', יחיד הידוע בלמדנותו ואינו תופס משרה כלשהי, היה עשוי למצוא מחייתו כשוחט או כאיש־עסקים. כניסתו של איש־עסקים עשיר לשותפות עם תלמיד־חכם לא היתה מעשה נדיר. התלמיד־חכם היה עשוי להיות חתנו או אחיו של הסוחר. יש שאנשי־עסקים שכרו תלמידי־חכמים כמורים פרטיים לילדיהם, או העניקו תמיכה לישיבה קטנה, כדי שתלמידי־חכמים יוכלו להתכנס וללמוד בה.

בחירתם של חברי בית־הדין ושל ראשי הקהילה, לרבות הרב הראשי (שמינויו זכה לאישור ולהכרה ממלכתיים), והערכת המסים, היו מסורות לידי גוף, שמאוחר יותר נודע בשם 'ועדה'. גוף זה היה מורכב מ'טובי העיר' ומהרבנים חברי בית־הדין. בחלב היוו חשוכי־הקהל הזכרים מוסד של קבע. כיוון שלא היו בחירות ל'ועד' או ל'מועצה', מילאו עושר ומעמד משפחתי תפקיד חשוב במינויים לעמדות אלה. ואנו מוצאים במשך השנים כי שמות האנשים הממלאים תפקידים אלה אינם משתנים. המחלוקת בחלב במאה ה־18 על השאלה האם הסניורס פראנקוס צריכים לשלם מסים קהילתיים עשויה לשמש דוגמה טובה לכך.¹⁰ בקהילה הקטנה שבעיר הלבנונית צידון התעורר ויכוח בדבר מינוי שני דיינים. בכל העיר היו רק שני מועמדים ה'ראויים להוראה'. לאחד התנגדה קבוצה שהציעה לבחור את שני הדיינים מתוך שבעה תלמידי־חכמים על־ידי הפלת גורל; וזאת חרף העובדה שכמה מבין השבעה לא היו ראויים

7 ראה גם פנחס נאמן, 'קהילות יהודיות', סדרת מאמרים בעתון הארץ, תל־אביב, תרפ"ז; 'חלב', כד אלול.

8 ר' נענה, אוצר המעשיות, ירושלים, חלק ה', עמ' 260; וכן מאמרי: W.P. Zenner, 'Sants and Piecemeal Supernaturalism among the Jerusalem Sephardim', *Anthropological Quarterly*, 38 (1965), pp. 201-217

9 ראסל, עמ' 86.

10 פראנקוס — הסוחרים מליוורנו ומערים אחרות באירופה שכאירופיים היו להם זכויות מיוחדות באותם זמנים, א. לוצקי (דוחן), "הפראנקוס" בחלב והשפעת הקפיטולציות על תושביה היהודיים, ציון, ו (ת"ש), עמ' 46-79.

חלב — מראה כללי של העיר בסוף המאה הי"ח — תחריט זה והתחריט בעמ' 58 מתוך: A. Russell, *The Natural History of Aleppo* (London 1794)

כלל לשמש כדיינים. הרוב היה מוכן למנות אדם שלא היה ראוי למשרה נכבדה זו, אבל המיעוט עירער על כך ופנה אל רב כדמשק שתמך בעמדתו.¹¹ אם האיטיות המעורבת בפולמוס מעין זה היתה בעלת 'קשרים' כגון בנקאי של הפחה (צראף), קונסול או 'חכם באשי', אזי, לעתים, הופנתה עוצמת המדינה כנגד מנהיגי הקהילה. ההכנסות של הארגונים הקהילתיים באו מכמה מקורות: ממכירת בשר כשר, ממסים שנקבעו לפי הערכה ה'זועדה', מתרומות מנדרים בעת עלייה לתורה ובהזדמנויות אחרות וכן מקנסות. ממלחמת-העולם הראשונה ואילך מומן חלק גדול של התקציב הקהילתי מכספים שנשלחו מיהודים יוצאי-סוריה שהיגרו לחו"ל. בימי שמחה, בט"ו באב או בל"ג בעומר, נערכו חגיגות-ערב ובהן נתרמו תרומות. בהזדמנויות אלה נתרמו הכספים לחברות-צדקה — כמו: חברה קדישא, 'אחיעזר' — לאספקת מזון והלבשה לעניים, חברת 'שמע ישראל' — לנדוניות של בנות-עניים, 'תלמוד-תורה', ביקור-חולים — וכן לצרכי בית-הכנסת. מקור-הכנסה אחר למוסדות הקהילתיים היה ה'הקדש' (בערבית 'ואקף'), שבעליו הקדישוהו למוסד או למפעל בעל אופי דתי, כגון אדם שהיה מקדיש את כל דמיה-שכירות מבניין השייך לו לכית-הספר. אירע בדמשק שבן ערער על צוואת אביו, משום שהוקדש בה כסף למטרה מעין

^{12, 11}

לפני מלחמת-העולם הראשונה גזרו הרבנים תרם על מחלל-שבת וצירפו לכך

11 ר' יצחק אבולעפיה, פני יצחק, איזמיר תרמ"ז; חושן משפט, ט', דף לה, ע"א-מ, ע"ב.

12 פני יצחק, חושן משפט, יג; ראה לוצקי; וכן, M. Franco & R. Gottheil 'Damascus', *Jewish Encyclopedia*, New York 1903, Vol. IV, pp. 415-421

אזהרה לקהילה.¹³ באותו זמן רק יחידים היו מחללי-שבת. לעומת זאת, אחרי המלחמה נחלשה המשמעת הקהילתית.¹⁴

מסורת היתה בידי בני הקהילה לשלוח את בניהם לבית-הספר בגיל שלוש או ארבע. אך רבים מהם לא סיימו את חוק-לימודיהם. בני-עניים עזבו לעתים קרובות את בית-הספר קודם הבר-מצוה, ובקושי ידעו קרוא. בקהילות קטנות, כאורפה, לא היו לימודים סדירים מכיוון שהמורים לא נשארו בעיירה לפרקי-זמן ממושכים. בזמן המלחמה נסגרו מספר בתי-ספר לתקופת-מה.

תוכנית-הלימודים בכתאב, הוא בית-הספר היסודי, פתחה בלימוד האלף-בית; בשלב השני למדו התלמידים להכיר את צלילי האותיות העבריות; אחר-כך למדו ברכות, תפילות, פרשת-השבוע, חומש ולאחריו נ"ך. בצידון הוסיפו ללימודים אלה קריאה בחוק לישראל, ספר הכולל מנה יומית של קריאה בפרשת-השבוע בתוספת קטעים מן הנביאים, הכתובים, התלמוד והזוהר.

בחלב, כבמקומות אחרים בעולם היהודי, החל לימוד החומש ב'ויקרא' ונמשך ב'בראשית' ובשאר ספרי החומש ונ"ך. המקרא היה מלווה בתרגום המסורתי של התנ"ך לערבית ספרותית. בהתחלה נלמד הטקסט על דרך השינון, כיוון שאפילו התרגום היה בדיאלקט שונה מן הערבית המדוברת שבפיהם. לאחר המקרא המשיכו בלימוד 'עין יעקב', אסופה של האגדות בתלמוד. בגיל עשר-אחת-עשרה החל התלמיד ללמוד גמרא, בשלב ראשון עם פירוש רש"י ובשלב מתקדם יותר נוסף לימוד התוספות. רוב התלמידים הפסיקו בשלב זה את לימודיהם ואילו מעטים נכנסו ל'מדרש' (הישיבה), ומאלה ציפו כי בהתבגרם יוכלו ללמוד באופן עצמאי, ללא עזרת מורה או רב. שני הבדלים אפיינו את דרכי-הלימוד של החלבים מאלה של האשכנזים. האחרונים למדו בבית-הספר תורה בלבד ולא את שאר כתבי-הקודש, וכן שמו דגש על פלפול דיאלקטי הרבה יותר מאשר החלבים. מקור אחד קובע כי המאפיין את דרך-הלימוד בקהילה זו, את 'העיון החלבי', הוא חשיבות-יתר הניתנת ללימוד מקיף של הטקסט על-פני פלפול וחילוקים קאזואליסטיים. רב חלבי ביטא את דעתו כי העליונות הספרדית בלימוד היתה נעוצה בבקיאות המקיפה יותר. מצד האשכנזים, לעומת זאת, נשמעה ביקורת על יהודי סוריה 'הקוראים את התלמוד כספור' במקום ללמדו על דרך של ויכוח והתנצחות.¹⁵ בחלב פעלו מספר ישיבות כאלה, בעוד שבדמשק היתה אחת בלבד.¹⁶

13 ר' יעקב שאול רוויק, דרך אמונה, ארס צובה תרע"ד, דף קיז, ע"א-קב ע"א.

14 הרבה רבנים, וכמרכן הרבה משפחות עשירות, היגרו מחלב בתקופת המאנדאט 1920-1940. עדיין היתה נוכחות בבית-הכנסת בשבת. לעומת זאת, ישיבת נשים בבתי-הקפה הטרידה את הרבנים יותר. (פנחס נאמן, הארץ תרפ"ז: ג אב, יב אב, ד אלול, כד אלול). במשך שנות ה-20 היה ריב חמור על רקע זה בין הרבנים ובין האנשים הצעירים יותר בקהילה. אשה אחת, שהתגוררה בירושלים וביקרה בחלב, סיפרה כי היתה מזועזעת בראותה שם בנות ורוקות ריקודי-בטן במסיבה וכן נוכחה שמשחק-הקלפים מהווה פעילות רווחת בשעות-הפנאי.

15 כיצד וכמה שונה 'העיון החלבי' למעשה משיטות-הלימוד האשכנזיות, שאלה זו עדיין טעונה בדיקה. פרופסור ש' דשן הביא לידיעתי כי קיים גם 'עיון תוניסי'.

16 H.Y. Cohen, *The Jews of the Middle East 1860-1972*, Jerusalem 1973, pp. 137-138

הילדים נאספו מבתיהם בכוקר בידי המורה או עוזרו. הם שהו בבית-הספר כל היום. גם בשבתות התקיימו שיעורים. על הילדים נאסר לשחק מחוץ לכתלי בית-הספר. התנהגותם מחוץ לבית-הספר אף היא היתה נתונה להשגחת המורים. היו נהוגים עונשי-גוף חמורים, לרבות הלקאות על כפות-הרגליים. לפני שנים היה נהוג שהתלמידים ישבו על הרצפה לפני המורה. המקצוע החילוני הראשי היה חשבון. בדורות האחרונים הוסיפו לתכנית-הלימודים בבית-הספר המסורתיים את לימודי הערבית, הצרפתית ומקצועות אחרים. אפשר לזקוף עובדה זו לזכות ההתחרות שנוצרה כעקבות פתיחת בתי-ספר חדשים.

בתחומי-חיים חשובים היו היהודים בתקופת המאנדאט, כמו בתקופה העות'מאנית, מנותקים מתושביה האחרים של סוריה: מסים מסויימים נגבו באמצעות מנגנונים יהודיים, בענייני-דת היו להם מוסדות משלהם, לרבות בתי-ספר נפרדים לילדיהם. ארגון פנימי נפרד זה תרם להרגשת הזהות שלהם כיהודים.

משפחה ובית

המשפחה והבית היו יחידה בסיסית של הארגון החברתי בקרב יהודי סוריה, וכן בסיס ראשוני להתחברות. לפחות עד תחילת המאה ה-20 היה הבית, בדרך-כלל, פתוח אל חצר (ולא בבתיים יהודיים בלבד). לעתים קרובות היתה חצר אחת משותפת למספר משפחות. האכסניות היו, בדרך-כלל, מלאות ורחוסות עד אפס מקום. נוסעים הרבו להתלונן על העוני והמחסור ששררו ברובע היהודי בדמשק.

סיבה אחת למראה העוני של הרובע היהודי היתה הדגם המזרח-תיכוני של חזית חיצונית עלובה, שהסתירה את המותרות שבפנים הבית.

איזאבל בורטון¹⁷ מתארת בית יהודי מסורתי כזה עם דלת-הכניסה ה'מאיימת' וגרם-המדרגות הצר המתפתל למעלה, ומוביל אל פנימו של בית-מותרות הדור.

אפילו כאשר הגורם להסתגרות זו איך מקורו ברצון להסתיר עושר, מן העני או מגובה-המס, הקפיד איש המזרח-התיכון על פרטיות ביתו ועל כיסוי פני אשתו בצעיף. כמה וכמה תשובות הלכיות דנות בבעיה, לצד מי הדין כאשר בעל-בית או דייר פוגע בפרטיות של זולתו על-ידי פתיחת חלון חדש או חנות, במקביל לכניסה אל החצר. פרטיות זו מוגנת בהלכה התלמודית הקובעת כי מעשה זה כרוך ב'היזק ראייה'¹⁸. באורינג מדווח בשנות ה-30 של המאה ה-19, כי מצבם של רוב הסורים היה טוב בהשוואה למעמד-הפועלים באנגליה (שהיתה אז בשיא המהפכה התעשייתית).¹⁹

Isabel Burton, *The Inner Life of Syria, Palestine & the Holy Land*, London 1879, pp. 17-102ff., 129

18 אמרי נועם, חושן משפט, כא-כד, דף לג, ע"א-לז, ע"ב. המקור התלמודי הוא בבבלי בתחילת מסכת בבא-בבא.

19 John Bowring, 'Report on the Commercial State of Syria', *Reports of Commissioners, Parliamentary Papers*, London 1840, pp. 49-50

בשר-כבש נאכל כמה פעמים בשבוע, לפעמים עם אורז או בורגול. לחם היה מאכל יום-יומי. בעונה החמה לבשו לרוב בגדי-כותנה. בדרך-כלל היו לכל משפחה חדרים מיוחדים לפי מספר הנפשות. המחירים היו נמוכים יחסית וכן גם המשכורות. מגיפות פרצו לעתים קרובות. בתחילת המאה עמדו סורים רבים, בני כל הדתות, מול דלות קיצונית ויצאו לחפש תנאי-חיים טובים יותר בחו"ל.

הילדים בבית המסורתי התייחסו אל הוריהם בכבוד. הם היו חייבים לציית לגדולים. המנהג היה שהבן מנשק את יד-אביו ומקבל את ברכתו לשלום. בשבת בירך האב את ילדיו ואת נכדיו. כשהוא סומך את ידיו על ראשיהם. האב בסוריה היה רשאי להטיל עונש גופני אפילו על בן בוגר. לעתים מסר האב את העונש בנו לידי המורה. כמו-כן היו אחים גדולים בעלי סמכות כלפי אחיהם ואחיותיהם הצעירים. אשה אחת סיפרה, כי בסוריה לא שתו הילדים קפה ולא פיצחו אגוזים עד הגיעם לבגרות.

הולדת-הבן נחשבה אירוע נכבד ומשמח, ואלו בהיוולד בת היו הרגשות מעורבים. קודם פתיחת בית-הספר של המיסיון ובתי-ספר של 'אליאנס' בדמשק, לא ביקרו בנות בבית-ספר. ילדות ממשפחות עניות עבדו במשק-הבית של משפחות עשירות, לפעמים כבר בגיל 11-12.²⁰ לדברי יהודי חלב בישראל ובמקומות אחרים הם נהגו לפקח על תנועותיהן של בנות צעירות בהקפדה יתירה.

היו בנים שהמשיכו לימודיהם בשנות-בגרותם, אך רובם התחילו לעבוד כשוליות במסחר או באומנויות השונות. הם נהגו להמשיך ולגור בבתי-הוריהם, אלא אם-כן היגרו מן המקום. הכנסותיהם היו שייכות למשפחה.

המשפחה מילאה תפקיד נכבד בקביעת עיסוקו של הפרט. כמה מישרות קהילתיות, כמו, למשל, מישרת ה'מורה צדק' (מנהיג הקבוצה המוסתערבית) נשאו אופי 'תורשתי', כביכול. עסקי-מסחר היו, לעתים קרובות, שותפויות שאורגנו לפי קירבת-משפחה. מישרות כמו הממונאי של הפחה או של בית-המכס הועברו בירושה בתוך המשפחה. מקצוע כצורפות נלמד בדרך-כלל מאב או מדוד. כמוכן, לא לכל המשפחות היה מקצוע שאפשר ללמדו או משרה שניתן להורשה, ואמנם הרבה עובדים חסרי מיומנות מקצועית היו בחלב ובדמשק. פרשיות משפטיות בענייני ירושות מלמדות, כי היו משפחות בקרב יהודי-סוריה ששימשו זירות-תחרות, ולעומתן אחרות ששימשו מקלט מעולם חיצוני עוין.

נישואין נקבעו בדרך של שידוך באמצעות ההורים, אף כי בחור היה יכול להסב את תשומת-לבה של אמו להתעניינותו בבחורה פלונית ככלה פוטנציאלית לו. לפי ראסל,²¹ בהשוואה לתורכים התחתנו היהודים בגיל צעיר, רובם בטרם ימלאו להם 18 שנים, והיו שאורסו בגיל רך. לעומת זאת, לפי המקורות, בתקופת המאנדאט התחתנו גברים, לעתים קרובות, בשנות-העשרים המאוחרות שלהם, בהיותם כבר מבוססים בעסקים. חתונות של בני-דודים, מכל ארבעת הסוגים, היו נהוגות בחלב. לא נראה שהיתה

עדיפות מיוחדת לבת אחי-האב. באורפה, כבאזורים כפריים אחרים במזרח-התיכון, היתה לגבר, עד מלחמת-העולם הראשונה, זכות 'לתבוע' את בת אחי-אביו.²² כחלב נהגו משפחות-המחותנים להחליף מתנות, כשם שעשו ביניהם החתן והכלה. הדגש בחילופים היה על הנדוניה שאבי-הכלה נתן לחתנו. ואלו בדרום-מזרח תורכיה הושם הדגש על המוהר שנתנה משפחת החתן. באורפה, בעת מלחמת-העולם הראשונה, סיפר מקור אחד, כבר רבו המשפחות שנתנו נדוניה לחתן על אלה שנתנו מוהר להורי-הכלה. כחלב היתה חברת-צדקה שעזרה לבחורות עניות או יתומות ב'הכנסת כלה'; נשים אלה רוכן התחתנו ללא נדוניה גדולה.

תנאי-הנישואין כללו סעיפים מיוחדים להגנת האשה. הפתובה המוסתערבית²³ הקנתה לגבר זכות לגרש את האשה בעל-כרח, וכמו-כן זכות לשאת אשה שנייה, אפילו בניגוד לרצון אשתו הראשונה ובלי שיהיה מחוייב לגרשה תחילה. ואלו הפתובה הספרדית לא הקנתה לגבר חריות אלו. מקור-המידע הרבני הצהיר, כי אשה שנישאה לפי כתובה מוסתערבית היתה צריכה להיות אשה חזקה ובעלת בטחון-עצמי רב. הבחירה בסוג הפתובה לא היתה מותנית במוצא, הספרדי או המוסתערבי, של המשפחות הנוגעות בדבר. היתה גם 'הפתובה הפראנקית' ובה תנאים שונים במקצת מאלה שבספרדית, וכן פתובה מעורבת, שכללה תנאים שנכררו מסוגי-כתובה שונים. הפוליגמיה היתה נדירה, והיתה נוהגת רק בקרב גברים שלא העמידו ולדות מן האשה הראשונה. האיסור לשאת אשה שנייה עמד בתוקפו אפילו במקרה של ייבום. לפי ההלכה היהודית, אם אדם מת ערירי, חייבת אשתו להינשא לאחיו, או לקבל הימנו חליצה קודם שתהיה רשאית לשוב ולהינשא לאדם אחר. ידוע לנו על מקרה שבו נתהווה סיבוך הלכתי, כאשר אדם אחד ייבם, בניגוד לסעיף בכתובת אשתו, את אלמנת-אחיו ואף הכניסה להריון.²⁴*

סעיפים אחרים בכתובה הגנו על האשה ועל יורשיה. בדמשק ובמקומות אחרים לא היה הבעל יכול לכוף את אשתו לעבור מעיר-מגוריה, אלא אם רצה לעלות לארץ-ישראל.²⁴ כחלב ובדמשק כללו בכתובה תנאי, שלפיו מתנות שקיבלה אשה בעת

22 במזרח התיכון המוסלמי ישנה עדיפות לנישואין בין ילדים של שני אחים. למעשה, בחוקי המנהגים של מספר קבוצות יש לגבר זכות לשאת את בת-אחי-אביו. אם היא או הוריה מתנגדים לו, הוא יכול להטיל 'זטור' על נישואיה לאחר. אם נכוונות הצהרותיהם של האנשים ששימשו לי מקורות מידע שבע"פ, הרי זה היה המנהג באורפה. אין שום סטאטיסטיקות התומכות בהיפותזה זו, שאכן היה שיעור גבוה של נישואין כאלה בקרב יהודי אורפה. דיון נוסף בנישואי דודנים מקבילים מצד האבות ראה במאמרו של רפאל פטאי: R. Patai, 'Cousin Right in Middle Eastern Marriage', *Southwestern Journal of Anthropology*, 11 (1955), pp. 371-390; E. Marx, *The Bedouin of the Negev*, Manchester 1967, pp. 110-113

23 יהודי סוריה נפלטו בתקופה שלאחר גירוש ספרד לשתי חטיבות: למוסתערבים (אלה היהודים המקומיים) ולספרדים. במאה ה-19 נשתמרו רק שרידים מהחלוקה הזאת. כך משה, ליוורנו תקסט"ט, מס' יג-מס' כ, דף נד.

24 *23 כך משה, ליוורנו תקסט"ט, מס' יג-מס' כ, דף נד.
24 שם, דף נא, ע"א: ר' אברהם דיין, הולך תמים ופועל צדק, ליוורנו, תר"י, חלק פועל צדק, סימן א, דף ט, ע"ב; פני יצחק, חלב, תרמ"א, סימן יא, דף נד, ע"א-סד, ע"א.

נישואיה היא מורישה ליורשיה. בנסיבות מסוימות היה הבעל מקבל בחזרה מאבי-אשתו את המתנות שניתנו לו, ובנסיבות אחרות היה מחזיר לחותנו מתנות ('הישבון'). 'מנהג דמשק' (מונה שהשתמשו בו בשאלוניקי במאה ה-16)²⁵ הוא התנאי שקבע, כי כל רכוש הנתון במחלוקת יחולק. היו פתופות שחייבו נוכחות של מניין אנשים בטקס-קידושין כדי למנוע בריחה או כדי למנוע שימוש באמצעי-רמייה לפיתוי האשה להתחתן.

לאחר החתונה גר, בדרך-כלל, הזוג הצעיר עם הורי-הבעל, כשלצעירים חדר נפרד בחצר ואלו המטבח היה משותף. מציאותן של 'שתי נשים במטבח אחד' גרמה, לעתים קרובות, לריב. בחגים באו, בדרך-כלל, כל הבנים עם רעייותיהם וילדיהם לסעוד על שולחן אביהם. היו מקרים שבני-הזוג היו כה צעירים שבהכרח נזקקו לעזרת הורי-החתן. אשה אחת סיפרה, שהוריה נישאו בהיותם בגיל שלוש-עשרה, והורי-החתן נאלצו לשעשע את הכלה, כי חתנה עדיין לא ידע למלא את חובתו.

היו זוגות שהתגוררו עם הורי-האשה, או בנפרד. מכל-מקום, ברוב המקרים הם גרו בעיר שבה גרו ההורים של אחד מבני-הזוג לפחות. ביקורים הדדיים של משפחות שהתחתנו זו בזו אירעו לעתים קרובות. בחלב, לאחר מלחמת-העולם הראשונה, עברו יהודים רבים לג'מאליה, רובע חדש מחוץ לחומות-העיר. הקירבה הגיאוגרפית סייעה ליחסים הדוקים בין ההורים לילדיהם הנשואים. אשה היתה יכולה, לעתים קרובות, להשיג את תמיכת משפחתה בה בכעיות שבינו לבניה, כתנאי שלא ביישה את משפחתה שלה.

לפי ראסל, כיסו הנשים היהודיות את פניהן בצעיף בנוכחות זרים, ולא אכלו על שולחן אחד עם גברים, פרט לשבתות ולימים טובים:

כתוצאה מן החוג המשותף של מספר משפחות שחיו באותו בית והנישואין בין קרובים, יש ליהודים היכרות רבה יותר עם נשים, יחסית לתורכים או לנוצרים, ונשים מתרשלות יותר בכיסוי פניהן בצעיף בנוכחות גברים מבני-עמך.²⁶

במשך המאה ה-18 טיילו נשים יהודיות אירופיות בחלב ללא צעיף, ובכך העלו את חמת-הרבנים. במאה ה-19 כתב 'חכם' אחד בחומרה על הנשים היהודיות שאינן מקפידות על ההלכה בלובשן שמלות בלתי-מתאימות וכחושפן את פניהן. הוא גם התלונן על המגמה החדשה להתיר אכילה בצוותא של גברים ונשים על שולחן אחד בסעודות-חתונה.²⁷ בעת מלחמת-העולם הראשונה נעשו אפנות-הלבוש האירופיות לנשים ולגברים פופולאריות בחלב, אבל הן לא דחקו לחלוטין את הלבוש המסורתי.²⁸ לפי ראסל, המשיכו עוזרות-בית בעבודתן עד שילדו. היהודים, יותר מאשר הנוצרים, העסיקו מיניקות. הנשים היניקו במשך 18 עד 20 חודשים, ורק לעתים

Morris Goodblatt, *Jewish Life in Turkey*, New York 1952 25

ראסל, חלק שני, עמ' 63. 26

ר' אברהם ענתיבי, חכמה ומוסר, ירושלים תשכ"א, עמ' קיח-קכח. 27

Joseph Segall, *Travels Through Northern Syria*, London 1910 28

רחוקות המשיכו להניק לאחר ההריון הבא. היהודים היו יותר פורים מאשר הנוצרים או המוסלמים — ראסל מכנה אותם בדרך-כלל 'תורכים'. הוא טוען, כי התכנים היו רווחים בין משרתי-הבית היהודיים יותר מאשר בין עמיתיהם הנוצרים. היהודים לא היו פחות צנועים, אלא לעתים קרובות יותר חשופים לפיתויים. כשנתגלתה 'פרשה' מעין זו נוהלו העניינים באופן מחושב ובחשאי, כדי למנוע שערוריה ותשלום קנס. נערה לא-נשואה עם ילד היתה נשלחת לעיירה אחרת או שזימנו לה בעל. העוני הכביד מאוד על עניים שרצו להתחתן. מחלות-מין, לעומת זאת, היו נדירות, לפי ראסל הרופא.²⁹ ר' אברהם ענתיבי הזהיר את העשירים מפני הסכנה הכרוכה בהעסקת גברים במשק-הבית, וגרס כי מציאות משרתת עם משרת רווק לכרם בבית חושפת אותם לפיתויי-היצר.³⁰

מידע על יחסים שמחוץ-לנישואין קשה, כמוכן, להשיג. אשה אחת סיפרה על זוג צעיר ולהם שכנה אלמנה. והנה חלה הבעל ובני-הזוג היו משוכנעים, כי האלמנה השתמשה ב'קסמי אהבה' כדי שהוא יזדקק לה. האשה התירה יחסים אלה. גירושין היו אפשריים רק ביזמת הבעל, ובכל מקרה הסבו בושה למתגרשים. בכל שיחה על חיי-הנישואין בחלב או בדמשק מושם הדגש על נושאים כמו גירושין וירושה, ואלו הפעילות הנורמאלית מוזנחת לגמרי. השיחזור שלנו מבוסס בעיקר על פרשיות משפטיות ועל זכרונות ולא על התכונות מקרוב, אף כי הערות אחדות מבוססות על עדויות שבעל-פה.

אשה יכולה להביא לידי גירושין בהיותה 'מורדת', כלומר בעזבה את בית-בעלה ובשוכה לבית-אביה, ובכך היא מאבדת את זכויותיה לפי כתובתה. היא אף עלולה להעלות את חמת-בעלה עד כי יאיים עליה להשאירה עגונה 'עד שילבין שעה'. אפילו אם הסכימו על גירושין לאחר ויתור 'המורדת' על זכויותיה שבכתובתה, עדיין יכולה היא לנסות ולתבוע את המתנות שקיבלו בני-הזוג מהוריה.³¹

גם במקרים אחרים הנושא להתדיינות בבית-הדין הוא תנאי-הנישואין ולא הזכות למתן גט (ראה לעיל). בכמה מקרים רוצים הבעלים להכריח את נשותיהם לעבור לערים אחרות, במקרים אחרים נדונו נושאים כמו חוסר ילדים ועקרות.³²

לחצים ומתחים פנימיים, שהמשפחות היו נתונות בהם, פורצים החוצה גם בהתדיינות על ירושות. לפי דיני-ישראל יורשים הבנים ראשונה, אחריהם הבנות ואחריהן אחי-המת.³³ היה יכול אדם לקבוע בצוואתו כי בני-משפחתו, ואפילו אינם

29 ראסל, חלק שני, עמ' 84.

30 חכמה ומוסר, עמ' 32-33.

31 פועל צדק, סימן ד.

32 פני יצחק, חלק א, חלב תרמ"א, דף מו, ע"ב-נד, ע"א; פג, ע"ב; חלק ד, ירושלים תרס"ט, דף ד;

חלק ה, איזמיר תרנ"ז; אבן העזר, יט, סה, ע"א-סט, ע"א; אמרי נועם, אבן העזר, טו, דף יט,

ע"ב-כב, ע"ב; כב, דף לד, ע"ב-לו, ע"א; ר' אברהם ענתיבי, מור ואהלות, ליורנו תר"ג, יב, דף נא,

ע"א, דף נו, ע"ב.

33 שולחן ערוך, חושן משפט, רעו, א.

זכאים לרשתו לפי הדין, יקבלו מתנות, כמו נדוניה לבת.³⁴ תנאים חוקיים אלה לאלמנה וליתומים שימשו, לעתים, בסיס לתביעות משפטיות. אדם שמת והשאיר אח מאב או מאם ואחות מאב ומאם — אלה היו יכולים לתבוע רכוש שהמת ירש.³⁵ אדם היה יכול לתבוע שלישי מהרווחים של עסק שהיה מבוסס על רכוש אביו ומנוהל בידי אחיו כאשר התובע היה עדיין קטין.³⁶ בעת קביעת התנאים לנישואין שניים, משאיר הגבר עזבון לבניו מרכוש שצבר בנישואיו הראשונים, כדי להבטיח להם חלק מנכסיו.³⁷ פרשיות הלכיות אלה נתהוו כתוצאה מצירוף נסיבות שיסודן במוות ובעובדות אחרות, וכן מרצון־הקניין של האדם. מקרים אלה עשויים לשמש דוגמה לדימוי של 'סכנה ומפלט' שגוליק רואה בו חוט־שני העובר דרך כל המוסדות המזרח־תיכוניים, לרבות המשפחה. קרובי־המשפחה הם גם 'קר־ההגנה הראשון' של הפרט, ובאותו זמן ה'אלטרנאטיבה האחרונה', שאליה יוכל לפנות. אף כי יש להסתמך עליהם, לעתים אין הם ממלאים את הציפיות הגדולות שתולים בהם ו'תלות־יתר מולידה אכזבה שבהעדר אלטרנאטיבה היא מנציחה תלות־יתר'.³⁸ בכך איפוא אפשר להסביר דברי־ריבונות קשים של הקרובים, או התמרדות של קהילות.

פעילות דתית ופעילות של שעות הפנאי

יהודי סוריה במאה ה־19 לא ידעו את ההפרדה, שהיתה אופיינית למערב־אירופה בתקופה זו, בין הקודש לחול ובין המאגי לדתי. כפי שכבר העירוני במקום אחר, נחשבו רבנים בעלי־שם לדמויות כאריזמאטיות היכולות להוריד גשם או לספק עזרה על־טבעית אחרת לבני־עמם.³⁹

הערכוב של הדתי והגשמי נעשה בתחומים שונים. כל תחומי־החיים היו עשויים להיכלל בתחום שיפוטו של בית־הדין הדתי, או להיות מושא להערה או לביקורת של הדרשן. מכל מקום, חלב לא היתה חברה קדושה, במובן שכמה משפחות בירושלים כיום זוכרות אותה בנוסטאלגיה כ'קהילה של קדושים ותלמידי־חכמים'.⁴⁰

בילוי שעות־הפנאי עשוי לשמש כאילוסטראציה לקשר בין אותם דברים שבשבילנו הם שתי מציאויות נפרדות. ענתיבי מבטא את הגישה הקיצונית ביותר והיא, שכל רגע פנוי שאיננו דרוש לעצם הקיום והמחיה, יש לנצל לפעילות כלשהי של קדושה, כמו: תפילה, לימוד או שיר. שירי־שבח לקדוש־ברוך־הוא, אפילו אם נכתבו

34 אמרי נועם, אבן העזר, יט, כ, דף כז, ע"א-לב, ע"ב.

35 שם, חושן משפט, כו, דף מב, ע"ב.

36 שם, חושן משפט, כא, דף לב, ע"א.

37 פני יצחק, חלק שלישי, אימיר תרמ"ז, יא, דף מה, ע"א-נ"ד, ע"א.

38 John Gulick, 'The Middle East—an Anthropological Perspective', Pacific Palisades, Calif.: Goodyear (1976), p. 39

39 ראה מאמרי הנזכר בערה 8.

40 דעה זו היתה קיימת כבר בתחילת המאה ה־19, כאשר ר' אברהם ענתיבי כתב על הדור הקודם, שהשכים בלילות ללמוד ולהתפלל וניצל כל רגע פנוי לעיין בספרי־הקודש. חכמה ומוסר, עמ'

למנגינות של שירי-אהבה ערביים או תורכיים,⁴¹ היו ראויים לשבח, אף-על-פי שאנשי-המוסר גינו את השירים המקוריים עצמם.⁴² בעוד בחורים צעירים רצו בכלי הכרוך בפעילות גופנית, הרי בימי-החול היה להם מעט פנאי לכך, ואלו בשבת היתה פעילות מעין זו אסורה. כותב ענתיבי:

גם יש למחות ביד בחורי ישראל נערים המנוערים מן התורה והמצוות שגם הם יוצאים בשבת שלא כרשות לטייל בגנים ולשוט במים ומקלעין זה בזה באבנים ומחללין שבת כפרהסיא.⁴³

האגדה מספרת, שכמה עשרות-שנים מאוחר יותר, שם ר' שאול דוויק קץ למנהג זה בהענישו בחומרה את הנוהגים כך. הוא חילק את הצעירים לשתי קבוצות, ששרו במקלה בבית-הכנסת בעבור תשלום מועט. וכך רתם את יצרה-הפתרות עם שירה לצורך עבודת-הבורא.

מציאת תחליף לריקודים היתה קשה יותר. ריקודים בחברה מעורבת נחשבו לא-מוסריים בעיני הרבנים. רב אחד גינה מה שנראה בעיניו חידוש, והוא אשה שרקדה לפני הכלה בחתונה, כאשר חברי-התזמורת, הגברים, מנגנים מוסיקת-רקע למחול.⁴⁴ בתחילת המאה ה-20, נזף ר' יעקב שאול דוויק בחומרה כאלה שלקחו את בני-משפחותיהם לקאבארטים, כדי לחזות במופעים של ריקודי-בנות.⁴⁵

משחקי-ההימורים, ובמיוחד שש-בש, קובייה וקלפים, היו צורות רווחות של בילוי שעות-הפנאי. כמו בכל מקום אחר, יש שמשחקים אלה הוליכו לידי גניבה ורמאות והיוו סיבה לגירושין.⁴⁶ בתחילת המאה ה-20 בילו נשים, שאמצעייהן הכספיים אפשרו להן, זמן רב במסיבות-קלפים.

בשבתות ובחגים זומנו עיסוקי-קודש, למה שמכונה בזמננו שעות-ה'בילוי' וכפי שכבר הראינו לעיל, צירוף זה היה עשוי להביא לידי התנגשות.

ענתיבי גינה טיולים בשבת, שבהם, יצאו אנשים, נשים וטף לגנים, לכרמים ולפרדסים סביב חלב. הוא חשש כי פעילות זו תוביל לחילול-שבת ולמעשים בלתי-מוסריים. הוא יעץ לגברים לבלות את זמנם בלימוד ספרי-הקודש בבתיהם, במקום היציאה לטיולים.⁴⁷

צירוף של החוויה שבמסע עם קיום מצווה היה המניע לעלייה לרגל. ירושלים, צפת וטבריה היו קרובות ובהישג-ידם של רבים מיהודי-סוריה בתקופה העות'מאנית.

41 על שירים כאלה, שהשתמשו בסוגי מנגינות ערביות אך בלשון העברית, ונדעו כבקשות ראה: W.P. Zenner, 'Ambivalence & Self-Image among Oriental Jews in Israel', *Jewish Journal of Sociology*, V (1963), pp. 214-223; Ruth Katz, 'Mannerism & Culture Change', *Current Anthropology*, XI (1970), pp. 465-475

42 חכמה ומוסר, עמ' י. 43 שם, עמ' לו. 44 שם, עמ' קיט.

45 דרך אמונה, דף יז, ע"ב; וראה גם: E.N. Adler, *Jews in Many Lands*, Philadelphia 1905, pp. 159-168

46 חכמה ומוסר, עמ' י.

47 שם, עמ' י, לו.

יהודי חלב גם נסעו לתדיף אל-יהוד, שלפי המסורת נקבר בה עזרא הסופר כדרכו ירושלימה. לקברו עלו, בדרך-כלל, בעונה שבין ט' באב לימים הנוראים. אתרי-קודש אחרים היו: צעידה, היא צידון המקראית, שלפי המסורת היו בסמוך לה קברותיהם של בצלאל, אהליאב, זבולון ויששכר; ג'ובר, פרבר דמשקאי, שבו קבור, לפי המסורת, הנביא אלישע. ליד אורפה, שהפולקלור מזהה אותה כאור-כשדים, מצויה בריכה, שהאגדה מקשרת אותה בסיפור-חיו של אברהם אבינו, ובגלל קדושתה נמנעים המוסלמים מלדוג בה.⁴⁸

אף כי לא היתה מסגרת נפרדת של בילוי שעות-הפנאי במשמע המודרני, היו בנמצא, כאמור, ברניים מקצועיים: מוסיקאים, רקדניות, ליצנים, זמרים ומספרי-סיפורים. מספר מחונן היה עשוי למשוך קהל-מאזינים גדול, במיוחד במוצאי-שבתות.

חדירת ההשפעה המערבית

המעבר של חלק ניכר מארצות-העולם לשיטה פוליטית וכלכלית אחת והשיפור באמצעי-התקשורת הגבירו במאות ה-19 וה-20 את הנטייה להומוגניות תרבותית. מוסדות החינוך המערבי היוו חלק מן ההתפתחות הזאת. לחברה (הפרוטסטנטית) הלונדונית לקידום הנצרות בין היהודים היה מיסיון בדמשק במשך רוב המאה ה-19 וגם לאחר תחילת תקופת המאנדט. בהתחלה התנגדו הרבנים לפעילות המיסיון בחריפות רבה, אבל בעת מלחמת-העולם הראשונה נוצרה מעין פשרה (*modus vivendi*). וכך רכשו ילדים יהודים חינוך אנגלי מודרני עם 'ריח' נוצרי, ובו-בזמן בא הרב לבית-הספר כדי לתת לילדים חינוך יהודי דתי.⁴⁹

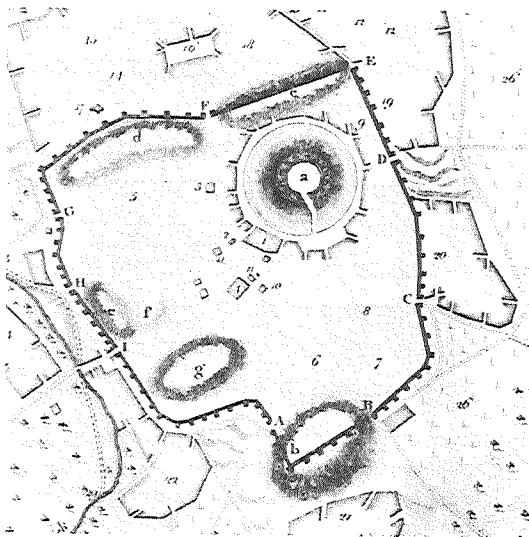
ארגון 'כל ישראל חברים' יסד בתי-ספר לבנים בחלב ב-1869 ומאוחר יותר בתי-ספר לבנים ולבנות בדמשק ובביירות ובית-ספר לבנות בחלב ב-1899.⁵⁰ יותר ממחצית התלמידים לא שילמו ב-1900 שכר-לימוד ונתמכו בנדבות מחו"ל.⁵¹ בתי-הספר היהודיים, כמו אלה של הנוצרים, שהקנו לתלמידיהם ידיעה בצרפתית ובאנגלית, לעתים קרובות עזרו להכין את יהודי סוריה לסחר-חוץ ולהגירה. הרבנים, שהתנגדו לבתי-הספר של המיסיון, התנגדו בתחילה גם לבתי-הספר של כ"ח. שמעתי מפי חכמי-חלב בירושלים סיפורים על התנהגותו הדתית של המנהל הראשון של בית-הספר, שבבואו לחלב העמיד פנים כאילו היה יהודי שומר-מצוות. הוא הניח תפילין, אך כשאלה נבדקו נמצא כי לא היו בתוכן פרשיות כלל. הרבנים גם התנגדו לייסוד לשכות של 'הבונים החפשיים' ושל 'בני-ברית'.

48 א' בן יעקב, קהילות יהודי כורדיסטאן, ירושלים תשכ"א, עמ' 130.
49 W.T. Gidney, *Sites & Scenes: Descriptions of Oriental Missions*. London 1897, pp. 107-135; Gidney, *A History of the London Society for Promoting Christianity among the Jews*, London 1908, pp. 101-108; H.J. Cohen, *Jews of the Middle East*, p. 137 והדבר אושר גם באמצעות עדויות שבעל-פה.

50 J. Bigart, 'Alliance Israélite Universelle', *Jewish Encyclopedia*: Vol. I, pp. 418-422
51 כהן, עמ' 137-140; וכן אדלר.

בתחומי האופנה, הטעם והמוסר היתה ההשפעה המערבית בסוף התקופה העות'מאנית הדרגתית וצנועה למדי. ליהודי-סוריה היו 'דוגמנים' אירופיים כסיניורס פראנקוס במאה ה-18. ההזנחה בתחומים כמו כיוסי פני-האשה בצעיף והפרדה מינית, שעליה מתלוננים אנשי-המוסר, נבעה, קרוב לוודאי, מהשפעתם של עשירים זרים אלה. אך רק סמוך למלחמת-העולם הראשונה נעשתה, לפי מקור אחד, אפנת-הלבוש המערבית לחזיון יום-יומי רגיל.⁵² יש גם חילוף במחאותיהם של הדרשנים. בעוד ענתיבי, בהתחלת המאה ה-18, מתלונן על נשים הרוקדות בחתונות בנוכחות גברים, הרי דוויק, בראשית המאה ה-20, מגנה את הקאבארטים ש אליהם הולכים אנשים, נשים וטף לחזות בריקודי-נשים. מכל-מקום, רק בשנות ה-20 וה-30 מופיעים בלבאנט אמצעי התקשורת והבידור ההמוניים, כמו רדיו וסרטי-קולנוע, ואלה החישו, ללא ספק, את תהליך ההומוגניזציה (אף כי, הם גם עזרו לקיים צורה מודרנית של מוסיקה ערבית).

ברגר הגדיר 'מודרניזציה' כ'חילוף מן הנתון המוסכם למצב של בחירה ברמה משמעותית'.⁵³ מה שלפני-כן לא עורר ערעור בהיותו 'עובדת חיים' נעשה עתה לעניין של ברירה אישית. בסוף התקופה העות'מאנית היה כבר תהליך זה בערי סוריה בשלב מתקדם. היהודים המשיכו בדרכי-החיים המסורתיות, היהודיות והמזרח-תיכוניות, אך הם הושפעו בצורה עמוקה ומשמעותית ביותר מהתרבות האירופאית. הם ידעו כי בזמן שהם ממשיכים אמנם במנהגים ובדרכים של העבר, הרי הם עושים זאת בצל ציוויליזציה מודרנית ורבת-עוצמה.

מפת חלב במאה הי"ח, תחריט

52 סיגל, עמ' 99-104.

53 Peter L. Berger, *Pyramids of Sacrifice*. New York 1976, p. 186